

Θασίων Μεγακλείδης στην Πέλλα

Ιωάννης Μ. Ακαμάτης

Abstract

This study deals with a stamped pointed amphora from the time of Megakleides. Its morphological characteristics classify it as Type IIB, which developed in the last quarter of the 4th century B.C. A narrow horizontal line incised on the neck is associated with potters' efforts to ensure a constant volume, as is apparent from a second nearly contemporary amphora from the same well.

Analysis of the characteristics of the stamp, and of two other identical stamped handles, identify the maker of the three vessels as left-handed. The magistrate Megakleides dates twenty stamped handles from Pella. While modern research places his office in the period 294-288 B.C. (Garlan), some conservative features are consistent with a slightly earlier dating. The wealth of numismatic evidence from the fill in the well fixes 280 B.C. as a *terminus ante quem* for the manufacture of the vessel, and this is consistent with accompanying finds. The amphora thus belongs to the peak period of imports into Pella from Thasos, a trade which gradually declined after this time but which is attested from the beginning of the 4th century B.C.

Μεταξύ των ευρημάτων του γεμίματος πηγαδιού της ανατολικής στοάς συμπεριλαμβάνεται ο οξυπύθμενος αμφορέας αρ. ευρ. 98.1457, που αποκαταστάθηκε από πολλά μεγάλα κυρίως θραύσματα (Εικ. 1, Σχ. 1)¹. Τα χαρακτηριστικά του πηλού του μας οδηγούν σε βορειοελλαδικά εργαστήρια, ενώ το σχήμα και το σφράγισμά του με το εθνικό ΘΑΣΙΩΝ το κατατάσσουν στην παραγωγή των εμπορικών αμφορέων της Θάσου.

Με βάση το σχήμα του ο αμφορέας εντάσσεται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο, ενώ το σύνολο των τυπολογικών χαρακτηριστικών του σφραγίσματος τον κατατάσσει στη νεότερη γενιά, «*timbres recent*», που αποτυπώνονταν στους αμφορείς για τη διακίνηση του φημισμένου κατά την αρχαιότητα ηδύποτου θασίτικου κρασιού με υψηλό δείκτη σε αλκοόλ², η μέθοδος παραγωγής του οποίου παραδίδεται σε γεωργικό εγχειρίδιο του 10ου αι. μ.Χ.³.

Η σημασία της διακίνησης του θασιακού οίνου

Εκτός από τις συντομογραφίες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες: Avram 1996: A. Avram, *Les timbres amphoriques I, Thasos, Histria VIII.i* (Bucarest-Paris 1996).

Bon – Bon 1957: A.-M. Bon-A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes IV* (Paris 1957).

Garlan 1979: Y. Garlan, Koukos. *Données nouvelles pour une nouvelle interprétation des timbres amphoriques thasiens*, στο: *Thasiaca, BCH Suppl. V* (Athens 1979) 213-268.

Garlan 1986: Y. Garlan, *Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos*, στο: J.-Y. Empereur – Y. Garlan (επιμ.), *Recherches sur les amphores grecques. Actes du Colloque international organisé par le CNRS, l'Université de Rennes II et l'École française d'Athènes, Athènes, 10-12 septembre 1984, BCH Suppl. 13* (Athènes-Paris 1986) 201-276.

Garlan 1988: Y. Garlan, *Vin et amphores de Thasos, École française d'Athènes. Sites et Monuments V* (Paris-Athènes 1988).

Garlan 1999: Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos I. Timbres protothasiens et thaciens anciens, Études Thasiennes XVIII* (Athènes-Paris 1999).

Garlan 2004/2005: Y. Garlan, *En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos, BCH 128/129, 2004/2005, 269-329.*

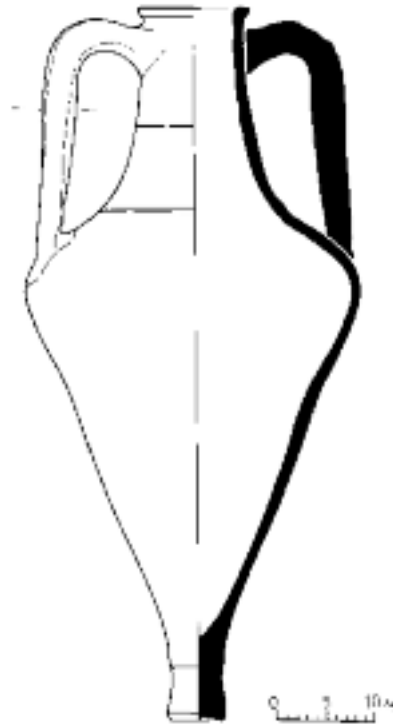
1. Ύψος αμφορέα 0,733 μ. Ύψος ως τις λαβές 0,72 μ. Μέγ. διάμ. σώματος 0,343 μ. Πλ. λαβής 0,056. Πάχ. λαβής 0,0315 μ. Στο τόξο της μίας λαβής μεγάλο ορθογώνιο σφράγισμα, μέγ. ύψους 0,028 μ. και πλάτους 0,031 μ., που φέρει έντονες παραμορφώσεις.

2. Η παρασκευή του θασιακού κρασιού, όπως παραδίδεται από τις πηγές, επιτρέπει την ένταξή του στην κατηγορία των «*vin de liqueur*» της κατάταξης του J. Guyot, *Culture de la vin et vinification* (Paris 1861) 337, με δείκτες σε αλκοόλ 15, 16 και 18 βαθμούς. Η περιεκτικότητα σε αλκοόλ αυτού του οίνου υπολογίζεται στους 18 βαθμούς περίπου, Garlan 1988, 2. Στην κατηγορία των ηδύποτων φαίνεται πως ανήκαν και άλλα φημισμένα κρασιά παλαίωσης της αρχαιότητας, όπως της Μαρώνας, της Χίου και της Λέσβου, F. Salviat, *Le vin de Thasos. Amphores, vin et sources écrites*, στο: J. Y. Empereur – Y. Garlan (επιμ.), *Recherches sur les amphores grecques. Actes du Colloque international organisé par le CNRS, l'Université de Rennes II et l'École française d'Athènes, Athènes, 10-12 septembre 1984, BCH Suppl 13* (Athènes-Paris 1986), 172-173.

3. Η Θασιού οίνου ποίησης παραδίδεται στα *Γεωπονικά*, VIII, 23. Πρβλ. Salviat, *ό.π.* (σημ. 2) 172-173 αρ. 52.

Εικ. 1. Οξυπύθμενος αμφορέας επί Μεγακλειίδα. Πέλλα, Αγορά (Φωτ.: Ε. Στεφανίδης)

Σχ.1. Ο αμφορέας της Εικ. 1 (Σχ.: Ε. Λιάλης)

και ο ρόλος που έπαιζε στην οικονομία του νησιού αντικατοπτρίζεται στη διασωθείσα αποσπασματική νομοθεσία που είχε θεσπίσει η πόλη από πολύ νωρίς, όπως επιβεβαιώνεται από τρεις αποσπασματικούς νόμους που χαραχτήκαν σε δύο μαρμάρινους λίθους. Το πρώτο από τα νομοθετικά κείμενα είναι γραμμένο βουστροφηδόν και χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.⁴ Μεταξύ του 425 και του 410 π.Χ. τοποθετείται από την πλειονότητα των ερευνητών ο δεύτερος νόμος⁵,

ενώ ο τρίτος τέθηκε σε ισχύ περί το 410⁶. Η επανεξέταση από τον Α. Avram των δύο νόμων, που είχαν χαραχτεί στον ίδιο λίθο, οδήγησε τον μελετητή στη χρονολόγησή τους μεταξύ της ανοίξεως του 411 και του φθινοπώρου του 410 π.Χ.⁷

Με ιδιαίτερα επαινετικά λόγια οι πηγές αναφέρονται στο θασιακό κρασί⁸, οι αρετές του οποίου αποτυπώνονται σε μεγάλο αριθμό επιγραφικών και γραπτών μνημείων, που έγιναν αντικείμενο εκτεταμένης συζήτησης από πολλούς ερευνητές

Η παραγωγή του γλυκού οίνου από λιασμένα σταφύλια επιβιώνει και στις μέρες μας, Στ. Κουράκου-Δραγώνα, Βιβλία άμπελος – βίβλινος οίνος, στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ στὰ οἰνόπεδα τοῦ Παγγαίου*. Επιστημονικό Συμπόσιο (Αθήνα 2007) 68-69.

4. J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. De la foundation de la cité à 196 av. J.-C.* (Paris 1954) 37-40 αρ. 7 πίν. V, 3 (σ. 40: «début du Ve siècle». Salviat, ό.π. (σημ. 2) 147 (με βιβλιογραφία). Το βουστροφηδόν αποσπασματικό κείμενο χρονολογείται μεταξύ του 480/470 π.Χ. Y. Grandjean – F. Salviat, *Guide de Thasos* (Paris 2000) 183 εικ. 123. V. R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade. Excavations of the Athenian Agora*. Picture Book 6, Revised edition (Princeton, N.J 1979) εικ. 30.

5. IG XII Suppl. 347, 1. Salviat, ό.π. (σημ. 2) 147-150 (με βιβλιογραφία). Grandjean – Salviat, ό.π. (σημ. 4) 184 εικ. 124 επάνω.

6. IG XII Suppl. 347, 2. Salviat, ό.π. (σημ. 2) 147-150. Grandjean – Salviat, ό.π. (σημ. 4) 185 εικ. 124 κάτω.

7. Για την ακριβέστερη χρονολόγηση βλ. Α. Avram, *Legi și regulamente privind producția viticolă și comerțul cu vin la Thasos (sec. Al V-lea î. e. n.)* EphemNapoc 1, 1991, 147-162.

8. Grandjean – Salviat, ό.π. (σημ. 4) 182.

παλιότερα⁹ και πιο πρόσφατα επανεξετάστηκαν συνολικά σε μια αναλυτική μελέτη από τον F. Salviat¹⁰. Ομόφωνα οι ελληνικές πηγές από την εποχή του Ξενοφώντα¹¹ ως την περίοδο του Λουκιανού, τον 2ο αι. μ.Χ., θεωρούσαν το θασιακό κρασί ως προϊόν πολυτελείας¹² και το συνέκριναν με τα καλύτερα του είδους, με αυτά της Χίου, της Λέσβου, της Πεπαρήθου¹³, της Μένδης, της Μαρώνειας, από κοντά και το κρασί της Βίβλου¹⁴, πιθανότατα με ρίζες φερμένες από τη φοινικική Βύβλο, που παραγόταν μεταξύ Αντισσάρας και Οισύμης¹⁵. Τελικά, η φήμη του διατηρήθηκε και κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ως απόηχος της χρυσής εποχής της παραγωγής και εμπορίας του, που έφτασε στο απόγειο κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, ιδιαίτερα μεταξύ του 5ου και του 2ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία αναλύθηκαν από τους γεωσιγνώστες της εποχής οι ιδιότητες και η αξία του¹⁶.

Η ιδιαίτερη εκτίμηση που έχαιρε το θασιακό κρασί στην Πέλλα αντανακλάται στο μέγεθος των

εισαγωγών στον οικισμό από τις αρχές ακόμα του 4ου αι. π.Χ. Ο αριθμός των καταγεγραμμένων ενσφράγιστων λαβών που βρέθηκαν στην αγορά της πόλης και στα γεμίσματα των δρόμων της μακεδονικής πρωτεύουσας υπερβαίνουν τις 400. Σε αυτές πρέπει να προστεθούν μερικές ακόμα εκατοντάδες, που προέρχονται από τις παλιότερες ανασκαφές, το ανάκτορο, τα ιερά και τις σωστικές επεμβάσεις σε διάφορα σημεία της πόλης.

Η εξέλιξη του σχήματος των θασιακών αμφορέων δεν έχει ακόμα επισταμένα μελετηθεί. Η τυπολογία καθορίστηκε στη δημοσίευση του πρώτου σώματος των αμφορέων από τους Bon, αλλά δεν έγινε ανάλυση της εξελικτικής πορείας των τύπων¹⁷. Περισσότερες πληροφορίες δόθηκαν στις μελέτες με το υλικό από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, στις οποίες παρουσιάστηκε ικανός αριθμός ακέραιων αμφορέων, με τους οποίους επιχειρήθηκε η αποτύπωση της διαχρονικής πορείας του σχήματός τους σε σχέση και με αμφορείς άλλων εργαστηρίων¹⁸. Το πλού-

9. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις παλιότερες εργασίες των R. Billiard, *La vigne dans l'antiquité* (Lyon 1913). E. Ziebarth, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im Alten Griechenland*. Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde (Universität Hamburg 1929). J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. De la fondation de la cité à 196 av. J.-C., Études Thasiennes III* (Paris 1954).

10. Εξαντλητική πρέπει να θεωρηθεί η ανάλυση των πηγών από τον Salviat, *ό.π.* (σημ. 2) 145-195, που σχετίζονται με το κρασί της Θάσου και σχολιάζουν την παραγωγή, την προετοιμασία, την εμφιάλωση, το εμπόριο, την κατανάλωση και την ποιοτική ανωτερότητά του.

11. Ξενοφώντος, *Συμπόσιον* 4, 40-41.

12. Garlan 1988, 4.

13. Στα εξαιρετικά κρασιά παλαιώσης ο Εύβουλος, κοντά σ' αυτό της Θάσου, τοποθετεί τις παραγωγές της Χίου και της Λέσβου, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1, 28f. Ο Επίλυκος συγκρίνει το θασιακό κρασί με την παραγωγή της Χίου και ο Άλεξις με της Λέσβου, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1, 28e, που προφανώς κι αυτά είχαν τις ίδιες ιδιότητες με αυτές που επικαλείται ο Αρχέστρατος ο δειπνολόγος ισχυριζόμενος πως ο *Θάσιος πίνειν γενναίος, εὐν ἢ πολλαῖς πρεσβεύων ἐτέρου περικαλλέσιν ὤραις*, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1, 29c.

14. Οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές για τα αμπέλια και τα κρασιά στα παράλια από τον Έβρο ως τη Χαλκιδική συγκεντρώθηκαν από τον F. Salviat, *Vignes et vin anciens de Maronée à Mendé*, στο: Πόλις και Χώρα στη Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου στη Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, 9-11 Μαΐου 1986 (Θεσσαλονίκη 1990) 457-477.

15. Ο βίβλινος οίνος κατά την Κουράκου-Δραγώνα, *ό.π.* (σημ. 3) 57-77, παραγόταν κατά την ησιόδεια συνταγή και ήταν γλυκός καμωμένος από λιασμένα σταφύλια, που ωρίμαζαν στα ορεινά οινόπεδα της περιοχής. Η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Παραγωγή και κυκλοφορία οίνου στη Θασιακή Περαία*. Μια πρώτη προσέγγιση, στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ* στα οινόπεδα του Παγγαίου. Επιστημονικό Συμπόσιο (Αθήνα 2007) 37-56, υποστηρίζει την παραγωγή κρασιού τοπικά και τεκμηριώνει την παρουσία θασιακών αμφορέων στη Βιβλία Χώρα από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

16. Ο Έρμιππος, της αρχαίας Κωμωδίας, σε διασωθέν απόσπασμα του Αθήναιου αποδίδει στο θασίτικο κρασί την οσμή του μήλου, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 29e, και το αξιολογεί δεύτερο μετά της Χίου, που διώχνει όλες τις λύπες. Εκθειάζει ακόμα τον Μενδαίο οίνο *ὄν οὐροῦσιν θεοὶ αὐτοὶ στρώμασιν ἐν μαλακοῖς*, αλλά και το γλυκόπιτο κρασί της Μαγνησίας. Η ποιότητά του εξαιρείται και από τον Μένανδρο, αφού το συγκαταλέγει μεταξύ των ἀριστων ἐδεσμάτων και το συγκρίνει με τα χέλια της Κωπαΐδας, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 146e.

17. Bon – Bon 1957, 14-26.

18. Την πρώτη τυπολογική κατάταξη των θασιακών αμφορέων των Α.-Μ. Bon και Α. Bon εξειδίκευσε ο Ι. Β.

σιο μεν αλλά εξαιρετικά αποσπασματικό υλικό των αποθετών στη Θάσο δεν επέτρεψε την ανασύνθεση αρκετών αμφορέων, ενώ πολλά μεμονωμένα ανασκαφικά αντικείμενα του είδους στον ελλαδικό χώρο δεν έχουν ακόμα ικανοποιητικά δημοσιευτεί, ώστε να είναι εκμεταλλεύσιμα προς την ίδια κατεύθυνση. Η προσοχή στα ανασκαφικά ευρήματα επικεντρώθηκε στα ελκυστικότερα συνευρήματα και όχι στους αβαφείς εμπορικούς αμφορείς, για τους οποίους το κύριο ενδιαφέρον για μεγάλο χρονικό διάστημα περιορίστηκε στις ενσφράγιστες λαβές με την ανάλυση ονομάτων και συμβόλων, που παρείχαν καθοριστικής σημασίας χρονολογικές ενδείξεις για τα σύνολα που εξετάζονταν¹⁹.

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του αποκαταστημένου αμφορέα παρέχουν τη δυνατότητα πρόσθετων παρατηρήσεων σε σχέση με το σχήμα του. Το ευρύχωρο άνοιγμα της κοιλιάς με την αποστρογγυλευμένη αμβλεία γωνία μετάβασης από το σώμα στον ώμο, ο φαρδύτερος, αλλά πιο κοντός λαϊμός του από τον τύπο I, το συμπαγές

αλλά πολύ μικρό σε σχέση με τον ίδιο τύπο έμβολο, μας οδηγούν στην ασφαλή κατάταξή του στην εξελιγμένη μορφή του τύπου IIb²⁰. Μολονότι ο τύπος αυτός έλκει την καταγωγή του από τους σφαιρικούς αμφορείς του 5ου αι. π.Χ., σχήμα «pansu»²¹, στη μορφή με κοντό ή λίγο μακρύτερο στέλεχος βάσης, μακρύτερο λαϊμό και περισσότερο ευδιάκριτο ώμο, εξελίσσεται κατά τη δεύτερη δεκαετία του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα και χρησιμοποιείται ως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. με δύο υποκατηγορίες (IIa και IIb), που όμως δεν διαχωρίστηκαν από τους A-M. και M. Bon²².

Ο τύπος IIa, «en tourie»²³, χρησιμοποιείται κατά την περίοδο των αρχαίων σφραγισμάτων (από το 395-390 ως το 335-330 π.Χ. ή λίγο αργότερα) και έχει κοντό λαϊμό, φαρδύ άνοιγμα σώματος στη μετάβαση από τον ώμο στο κωνικό σώμα και απολήγει σε κοντό ή και μακρύτερο στέλεχος με τροπιδόσχημης κατατομής απόληξη εμβόλου. Μεταξύ των λιγοστών σωζόμενων ακέραιων αμφορέων του τύπου συμπεριλαμβάνεται ένας αμφορέας από την Πέλλα, του Ευαγόρη, που χρονολογείται

Зеест, Керамическая тара Боспора, MaltIsslA 83, 1960, εκμεταλλεύμενος το πλούσιο υλικό από τις ανασκαφές του Βοσπόρου. Την κατάταξη των αμφορέων με την ανάλυση των ευρημάτων της θρακικής ακτής και με παράλληλη συνεκμετάλλευση των αμφορέων από τη Μαύρη Θάλασσα επεχείρησε στη συνέχεια ο Μ. Lazarov, Le commerce de Thasos avec la côte thrace du Pont à l'époque prèromaine, στο: R. Vulpe (επιμ.), Actes du IIe congrès international de Thracologie, Bucarest, 4-10 septembre 1976 II (Bucarest 1980) 171-187, 173-178. Ουσιαστική στον τομέα αυτόν υπήρξε η μεθοδολογική ανάλυση του И. Б. Бращинский, Методы исследования анмичной морзовлц (на ирцмере Северного Причерноморья) (Ленинград 1984) 240-241, ο οποίος κατέθεσε σχηματικό διάγραμμα εξέλιξης των θασιακών αμφορέων, που έγινε στη συνέχεια ευρύτερα αποδεκτό, Salviat, ό.π. (σημ. 2) 190 εικ. 2 και Garlan 1988, 12-13.

19. Οι Y. Garlan – F. Blondé, Les représentations de vases sur les timbres amphoriques thasiens, στο: J. Eiring – J. Lund (επιμ.), Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002 (Aarhus 2004) 123-128, σκιαγράφησαν την τυπολογική εξέλιξη του σχήματος των θασιακών αμφορέων με έναυσμα την εικονογραφική ανάλυση μορφών αμφορέων, που απεικονίζονται ως σύμβολα στα σφραγίσματα όλων των περιόδων.

20. Bon – Bon 1957, 19. Τον τύπο διατήρησε αρχικά και ο Garlan 1999, 62-63 (αμφορείς με παλιά σφραγίσματα).

21. Για τον όρο βλ. Y. Garlan, Prolégomènes à un nouveau corpus des timbres amphoriques thasiens, στο: P. Lénéve – J.-P. Morel (επιμ.), Céramiques hellénistiques et romaines, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 331 (Paris 1987) 81.

22. Η ανάλυση και η πορεία εξέλιξης του τύπου II ταξινομήθηκε από τον Zeeest, ό.π. (σημ. 18) τύποι 15-18 και 21. Το σχήμα του αμφορέα της Πέλλας ανήκει στον τύπο 21 του Zeeest, αυτ. 145, για τον οποίο βλ. και Ю.Г. Виноградов, Кермические клейма острова Фасос, NumEpigr 10, 1972, 58 πίν. 1, 3 (με το εικονιζόμενο σχήμα λίγο πρωιμότερο χρονικά). Πρβλ. και Garlan, ό.π. (σημ. 21) 81 εικ. 3c, που χρονολογείται από τον επώνυμο Δέαλλο, Garlan 2004/2005, 324, μεταξύ του 310-300 π.Χ. ή κατά τον Avram 1996, 65, περί το 300 π.Χ. Για τη χρονολόγηση του τύπου II γενικά βλ. πρόσφατα Garlan – Blondé, ό.π. (σημ. 19) 126.

23. Ο όρος στον Garlan, ό.π. (σημ. 21) 81. Για τον τύπο IIa βλ. Garlan – Blondé, ό.π. (σημ. 19) 125-126 εικ. 6 (ασφράγιστος αμφορέας περί το 360 π.Χ.). Για τον ίδιο αμφορέα βλ. Y. Garlan, Un remblai thasien du IVE siècle avant notre ère. B. Amphores et timbres amphoriques, BCH 109, 1985, 741 εικ. 10. Garlan 1988, 13 εικ. 13. Garlan 1999, 62 πίν. 1. με μακρύ πόδι, βλ. Garlan 1999, 114, αρ. 94 πίν. 1 του επωνύμου Δαμάστη I (Groupe B = τέλος δεκαετίας 390 ως 380 π.Χ.)

από τον επώνυμο Ηροφώντα (Εικ. 5, Σχ. 2)²⁴. Ο παρπάνω τύπος εντοπίζεται σε αποσπασματικά αγγεία και σε μεγάλα ποσοστά στους αποθέτες της Θάσου, αλλά η εξαγωγή του στη Μαύρη Θάλασσα δεν υπήρξε ανάλογη. Από αυτόν εξελίχθηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. με επιμήκυνση του λαϊμού και του σώματος με μια μορφή περισσότερο ωοειδή ο τύπος Πb. Οι παλιότεροι αμφορείς αυτού του τύπου χρονολογούνται από τα σφραγίσματα τους λίγο πριν ή μέσα στην τελευταία δεκαετία του 4ου αι. π.Χ., όπως οι αμφορείς με τα ονόματα Πούλις, Κλεοφών ΙΙ και Δαμάστης Ι, που εξελίσσονται σταδιακά και μέσα στον 3ο αι. π.Χ.²⁵.

Ο αμφορέας της Πέλλας ανήκει στον τύπο Πb και υπάγεται στην τρίτη κατηγορία των δικωνικών αμφορέων του Lazarov, «amphores biconiques du IVe s. – début de IIIe s. av. n. è»²⁶. Το σύνολο δε των μορφολογικών χαρακτηριστικών κατά το εξελικτικό σχήμα των θασιακών αμφορέων του I. B. Brašinskhy μας οδηγεί σε μια χρονολόγηση στην καμπή του 4ου αι. π.Χ. προς τον 3ο αι. π.Χ., όχι μετά το 4^ο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.²⁷. Το γωνιώδες σώμα με τις σχετικά χαμηλές λαβές, σχεδόν κυλινδρικής διατομής, απέχουν αρκετά από τα τελευταία παραδείγματα του τύπου Πb της εποχής του Σατύρου

ΙΙ (στα μέσα ή μετά τα μέσα του 3ου αι.)²⁸. Το σχήμα του είναι πιο εξελιγμένο από τον αμφορέα με το όνομα Πούλις (315 ή 307 π.Χ.)²⁹, παραλληλίζεται με τους αμφορείς των επωνύμων Δεάλκου (περί το 305 ή 300 π.Χ.)³⁰ και Κλεοφώντος ΙΙ (περί το 305 π.Χ. ή 295)³¹ και συσχετίζεται με τον αμφορέα του Πυθίωνος V από το ναυάγιο στο Serçe Liman (το 280 π.Χ. ή λίγο νωρίτερα)³².

Ο λαϊμός του είναι σχετικά φαρδύς και ο κώνος του ευδιάκριτος. Το χείλος έχει τη μορφή χαμηλού ανάστροφου κούλουρου κώνου, πάνω από ρηχή αυλάκωση, που κατασκευάστηκε με οριζόντιο κράτημα στο λαϊμό επίπεδου εργαλείου, πάχους περίπου 0,003 μ. Στη συνέχεια με πίεση της πλατιάς επιφάνειας του εργαλείου προς τα πάνω και έξω δημιουργήθηκε με το γύρισμα στον τροχό η εξωτερική πλευρά του κώνου. Τέλος, το οριζόντιο πάτημα του εργαλείου πάνω στο χείλος έδωσε την επίπεδη επάνω απόληξη. Διαμορφώθηκε έτσι γωνιώδες εξωτερικό περιγράμμα χείλους, που αποτελεί χαρακτηριστικό των αμφορέων με παλαιά σφραγίσματα³³, αλλά, ως στοιχείο αρχαϊσμού, διατηρήθηκε σε μερικά εργαστήρια και μετά την εισαγωγή των νεότερων σφραγισμάτων³⁴.

24. Ο αμφορέας, της δεκαετίας του 370, αρ. ευρ. 87.566, χρησιμοποιήθηκε σε εγχυτρισμό στο νεκροταφείο της αγοράς της Πέλλας. Βλ. και παρακάτω σημ. 78.

25. И. Б. Брацинский, Греческий керамический ципорм на Нижнем Дону в V – III вв. до н.э. (Ленинград 1980) 110 αρ. 37 (Πούλις, περί το 315 ή 307 π.Χ.). Bon – Bon 1957, 19 ειχ. 4 αρ. 3 (Κλεοφών ΙΙ), 305 π.Χ. ή 295 π.Χ. Zeest, ό. π. (σημ. 18) 87 και πίν. IX, 21β (Δεάλκος, περί το 305 ή 300 π.Χ.). V. R. Grace, Amphoras from a Hellenistic Wreck, στο: J.-Y. Empereur – Y. Garlan (επιμ.), Recherches sur les amphores grecques. Actes du Colloque international organisé par le CNRS, l'Université de Rennes II et l'École française d'Athènes (Athènes, 10-12 septembre 1984), BCH Suppl 13 (Athènes-Paris 1986) 555 ειχ. 3 αρ. 11 (Πυθίων V, περί το 280 ή λίγο νωρίτερα). Bon – Bon 1957, 22 ειχ. 6 αρ. 5 (Αυτοκράτης, περί το 267 π.Χ.).

26. Lazarov, ό.π. (σημ. 18) 174-175 πίν. 1,3.

27. Брацинский, ό.π. (σημ. 18) 241 πίν. XXXII. Garlan 1988, 12 ειχ. 10.

28. Garlan – Blondé, ό.π. (σημ. 19) 126 ειχ. 8 (μέσα 3ου αι. π.Χ.). Για τον επώνυμο προβλ. Avram 1996, 67 (241 π.Χ.).

29. Брацинский, ό.π. (σημ. 25) 110, 37.

30. Zeest, ό.π. (σημ. 18) 87 με πίν. IX, 21b.

31. Bon – Bon 1957, 19 ειχ. 4 αρ. 3.

32. Τους αμφορείς από το ναυάγιο στο Serçe Liman πραγματεύθηκε η Grace, ό.π. (σημ. 25) 551-565. Για τον αμφορέα του Πυθίωνος, Grace, αυτ. 555 ειχ. 3, αρ. 11.

33. Αρχικά η χρονολογική διάκριση μεταξύ παλαιών και νέων σφραγισμάτων έγινε από τη V. R. Grace, Stamped Amphora Handles found in 1931-1932, Hesperia 3, 1934, 209. V. R. Grace, Early Thasian Stamped Amphoras, AJA 50, 1946, 31-37 και V. R. Grace, Small Objects from the Pnyx II. Part III: Stamped Wine Jar Fragments, Hesperia Suppl. 10 (Princeton, N. J. 1956) 122-123. Τις απόψεις της ειδικής ερευνητριας είχαν ως αφετηρία οι Γάλλοι ειδικοί αμφορολόγοι, τις οποίες εξειδίκευσαν στη συνέχεια. Αμφορείς επί επωνύμου Μεγακλειίδη είναι γνωστοί και με κυκλικό χείλος, Garlan 1986, 245 (εργαστήριο Βαμβούρη Αμμουδιά, με σύμβολο ανθέμιο).

34. Για τη διαφοροποίηση του τριγωνικού και καμπυλόσχημου χείλους με το πρώτο ως στοιχείο αρχαιότητας βλ. στο M. Debidour, En classant les timbres thasiens, BCH Suppl. 13, 1986, 317-318. Η μετάβαση από το τριγωνικό χείλος στο καμπυλόσχημο γίνεται σταδιακά και με βάση τις αλλαγές που παρατηρούνται μέσα στα εργα-

Μια εγχάρακτη οριζόντια λεπτή γραμμή περιβάλλει μέρος του λαιμού του αμφορέα³⁵. Το χαρακτηριστικό αυτό παρατηρείται σε πολλούς ενσφράγιστους θασιακούς αμφορείς της Πέλλας, έχει δε καταγραφεί σε ικανό ποσοστό ενσφράγιστων και μη θασιακών αμφορέων από άλλες περιοχές. Η σήμανση αυτή δεν είναι τυχαία, αφού δεν οφείλεται σε κόκκο άμμου, πράγμα που παρατηρείται σε αγγεία όλων των κατηγοριών σε όλες τις εποχές, ιδιαίτερα σε αυτά με μεγάλη κοκκομετρία, στα οποία την κατασκευή στον τροχό δεν ακολούθησε προσεκτική εξομάλυνση των επιφανειών με κάποιο εργαλείο. Την παρουσία της οριζόντιας αυλάκωσης στον λαιμό κατέγραψε παλιότερα η V. Grace, η οποία συνέδεσε τη χάραξη με την προσπάθεια των κεραμέων να ορίσουν τον όγκο του αγγείου³⁶. Παρά την υπαρκτή ακόμα αδυναμία εντοπισμού του υλικού με το οποίο μια τέτοια μέτρηση θα ήταν εφικτή, η εξήγηση δεν πρέπει να αποκλειστεί. Μια τέτοια ερμηνεία φαίνεται πολύ πιθανή και για το αγγείο, που μελετούμε, αφού θα εξηγούσε καλύτερα τον λόγο για τον οποίο η χάραξη βρίσκεται σε διαφορετικό ύψος του λαιμού στις περιπτώσεις που το σώμα ή και ο ευρύτερος λαιμός του διαφοροποιούν κατά τι τον όγκο³⁷. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται και από τη σήμανση στον λαιμό με μία ή δύο επάλληλες οριζόντιες γραπτές λευκές γραμμές σε άλλες κατηγορίες αγγείων,

όπως αυτή της ομάδας Παρμενίσκου³⁸. Η γεωμετρική ογκομέτρηση των δύο αμφορέων είναι ιδιαίτερα ενισχυτική για την ερμηνευτική θεωρία της V. Grace. Οι μετρήσεις του αμφορέα, που έγιναν με βάση την τομή του σχήματός του, δίνουν 23,1, ενώ ένας άλλος, σύγχρονός του από το ίδιο πηγάδι, επί Αριστείδη, γεμίζει ως το χείλος με 22,9 lit. Η μέτρηση όμως ως την εγχάρακτη γραμμή που υπάρχει πάνω στον λαιμό έδωσε και για τα δύο αγγεία την ίδια τιμή, 22 lit.³⁹

Οι πρώτοι εμπορικοί αμφορείς της Θάσου, του βου αι. π.Χ., ακολουθώντας την πρακτική άλλων σημαντικών εξαγωγικών κέντρων, όπως αυτό της Χίου, διακινούνταν χωρίς κανένα διακριτό σύμβολο ή επιγραφή. Το σταθερό όμως σχήμα ή πιθανόν και κάποια γραπτά σημάδια μπορούσαν να θεωρηθούν αρκετά για την πιστοποίηση της προέλευσής τους⁴⁰. Από το τέλος του βου και στον 5ο αι. π.Χ. χρησιμοποιήθηκαν μικρά ανεπίγραφα, ορθογώνια, κυκλικά ή ωσειδή σφραγίσματα, τα πρωτοσφραγίσματα (prototimbres)⁴¹, με ποικιλία ανάγλυφων μορφών και μικρών σχημάτων⁴².

Στη συνέχεια, ύστερα από μια απουσία ενσφράγιστων λαβών για αρκετές δεκαετίες, στο β' μισό του 5ου αι. – αρχές του 4ου αι. π.Χ. έγινε χρήση για μερικούς αιώνες των ορθογώνιων σφραγισμάτων, που τοποθετούνταν πριν το φήσιμο κυρίως στις λαβές με πήλινες σφραγίδες, μία από τις

στήρια. Είναι βεβαιωμένο το γεγονός της χρήσης του τριγωνικού χείλους και σε αμφορείς της νεότερης γενιάς με παράλληλη χρήση των δύο μορφών χείλους για ένα χρονικό διάστημα.

35. Η χάραξη στον πρώτο βρίσκεται 0,128 μ. κάτω από το χείλος και στο δεύτερο 0,078 μ.

36. V. R. Grace, *Standart Pottery Containers of the Ancient Greek World*, Hesperia Suppl VIII (Athens 1949) 178. Η αμφορολόγος επεσήμανε την αδυναμία της να εντοπίσει το υλικό με το οποίο θα επιτυγχανόταν μέτρηση του όγκου πριν από το φήσιμο του αγγείου. Το ερώτημα αυτό δεν έχει ακόμα απαντηθεί ικανοποιητικά.

37. Η ογκομέτρηση αμφορέων άρχισε από τα χρόνια του μεσοπολέμου και επιτάχθηκε τα τελευταία χρόνια με μεγαλύτερη έμφαση στους αμφορείς της Ρόδου, Ι. Μ. Ακαμάτης, *Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την Αγορά της Πέλλας*. Ανασκαφή 1980-1987. Οι ομάδες Παρμενίσκου και Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής επιγραφικής (Αθήνα 2000), 16 σημ. 23 με αναλυτική βιβλιογραφία για το θέμα.

38. Ακαμάτης, ό.π. (σημ. 37) 16.

39. Οι μετρήσεις έγιναν από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Ζ. αλ Σααγιάχ, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

40. Grandjean – Salviat, ό.π (σημ. 4) 187.

41. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Garlan 1986, 267. Η ομάδα αυτή διακρίνεται από μια όμοια σε σχήματα κατηγορία ανεπίγραφων συμπληρωματικών σφραγισμάτων Garlan 1988, 17. Η Θάσος έκανε χρήση των σφραγισμάτων αυτών παράλληλα με άλλα μεγάλα εξαγωγικά κέντρα, όπως αυτά της Κορίνθου, της Μένδης, της Σάμου και της Χίου, στα οποία οι αμφορείς επισημαίνονταν με ανεικονικές ανεπίγραφες σφραγίδες ή σφραγίδες με μονογράμματα, για τα οποία βλ. Garlan 1999, 54 με εκτενή βιβλιογραφία στη σημ. 275.

42. Είναι αβέβαιο, αν τα πρωτοσφραγίσματα εκπροσωπούν τον επώνυμο ή τον κατασκευαστή, Y. Garlan, *Le comblement d'un puits public à Thasos*, 2. Les timbres céramiques, BCH 113, 1989, 58. Στα σύμβολα των σφραγισμάτων αυτών περιλαμβάνονταν οι εικόνες του κρατήρα, του κανθάρου, της λύρας, πτηνών, περικεφαλαίας, χελώνας, βουκρανίων, ταύρου, γοργονείου, φαρέτρας και τόξου, κηρυκείου, φιάλης, φύλλων, ανθεμίων, ροδάκων, έγκοιλων κύκλων κτλ. Για αναλυτικό κατάλογο με εξέταση των δεδομένων βλ. στο Garlan 1999, 54-60 και 97-103.

οποίες μόνο έχει ως σήμερα διασωθεί⁴³. Η εφαρμογή της πρακτικής αυτής έγινε σύγχρονα ή από επιρροή άλλων οινοπαραγωγικών κέντρων της Μαύρης Θάλασσας, όπως της Σινώπης και της Χερσονήσου, ή μεγάλων κέντρων του Αιγαίου, όπως η Ρόδος, η Κνίδος, η Κως⁴⁴.

Από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. (395-390 π.Χ.) ως περίπου το 335-330 π.Χ. και κατ' άλλους ως το 330-325 π.Χ. περίπου, περίοδος «παλαιών» σφραγισμάτων (timbres anciens)⁴⁵, σταθεροποιήθηκε η τοποθέτηση μιας σφραγίδας στη μία μόνο λαβή, που έφερε το εθνικό και, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, δύο κύρια ονόματα, αυτό ενός ετήσιου άρχοντα, πιθανότατα ενός αγορανόμου, και του

υπεύθυνου για την κατασκευή του αγγείου, που μερικές φορές σε μικρή σειρά παλαιών σφραγισμάτων επονομάζεται *Κεραμάρχης*⁴⁶. Ενώ αρχικά στα ορθογώνια σφραγίσματα απαντούνται μόνο τα δύο ονόματα και το εθνικό, συνήθως συντομευμένα, από το 385 π.Χ. κ.ε.⁴⁷ προστίθεται και ένα σύμβολο, ενίοτε άρχοντα, όπως ο Ηρακλής τοξότης (Αριστομένης) ή κεφαλή Ηρακλή (Ηροφών). Άλλοτε πάλι το έμβλημα αναφέρεται στον κατασκευαστή και ανανεώνεται κάθε χρόνο⁴⁸.

Ο τύπος των παλιότερων σφραγισμάτων διαφοροποιήθηκε αρκετά χρόνια μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Κατά την περίοδο αυτή, περίοδος νεότερων σφραγισμάτων «timbres récents»⁴⁹, πα-

43. Η σφραγίδα βρέθηκε σε οικιστική μονάδα, μακριά από κεραμικό εργαστήριο και δεν έχει ως σήμερα βεβαιωθεί ούτε μία χρήση της σε ενσφράγιση λαβή θασιακού αμφορέα. Φέρει το όνομα του επωνύμου Αστυκρέοντος με σύμβολο οξυπύθμενο αμφορέα και δημοσιεύθηκε από τους V. R. Grace – F. Salviat, *Sceau thasien à marquer les amphores*, BCH 86, 1962, 510-516 εικ. 1-2. Για την ίδια βλ. και Garlan 1988, 15 εικ. 15. Ο M. Debidour, *Réflexions sur les timbres amphoriques thasiens*, Thasiaca, BCH Suppl. V (Athens 1979) 281, προέβη στη διάκριση τριών ομώνυμων με πρώτο αυτόν της σφραγίδας, το αξιωματικό του οποίου τοποθέτησε χρονικά στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., Debidour, *αυτ.*, 311. Για την ίδια σφραγίδα βλ. και Y. Garlan, *La gravure des cachets amphoriques thasiens de l'analyse descriptive en archéologie*, στο: Θάσος. Πρώτες ύλες και τεχνολογία από τους προϊστορικούς χρόνους ως σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λιμενάρια Θάσου 26-29/9/1995 (Αθήνα 1999) 294 εικ. 1 και Y. Garlan, *Amphores et timbres amphoriques grecs. Entre erudition et idéologie*, *MémAnInscr* 21, 2000, 93 εικ. 47. Η παντελής απουσία έστω και μερικά καταστραμμένων σφραγίδων σε κεραμικούς αποθέτες δηλώνει τη συγκέντρωσή τους μετά τη νόμιμη χρήση και την ολοκληρωτική καταστροφή τους από κάποιον σχετικά εξουσιοδοτημένο άρχοντα, πρβλ. και Garlan, *αυτ.*, 157 με σημ. 15.

44. Garlan 1999, 13. Garlan, *αυτ.* 93 κ.ε.

45. Η διάκριση έγινε το 1946 από τη V. R. Grace, *Early Thasian Stamped Amphoras*, *AJA* 50, 31-38. Η Grace επανήλθε αργότερα συνδέοντας την τομή μεταξύ των δύο κατηγοριών με την κατάληψη της Θάσου από τους Μακεδόνες, ως αποτέλεσμα της δημοσίευσης των ενσφράγιτων λαβών από την Πνύκα και ειδικότερα από το γέμισμα της περιόδου III της Πνύκας, Grace, *ό.π.* (σημ. 25) 122-138.

46. Για τον όρο και παραδείγματα σε εργαστήρια της Ρόδου, της Θάσου και της Σινώπης, βλ. Ακαμάτης, *ό.π.* (σημ. 37) 26 και 134 σημ. 135. Στη Θάσο ο όρος *κεραμάρχης* εμφανίζεται για πρώτη φορά γύρω στο 340 π.Χ. επί επωνύμου Πυθίωνος και συνοδεύει τα ονόματα των κατασκευαστών Αμφικράτη, Πυλάδη και Μεγακλείδη, Garlan 1999, 275-276, αρ. 879-882. Συνολικές παρατηρήσεις για τον τίτλο στη Θάσο και στα άλλα εργαστήρια έγιναν από τον Garlan 2000, *ό.π.* (σημ. 43) 115-120 (με παλιότερη βιβλιογραφία).

47. Η πρόσφατη εξαντλητική δημοσίευση των αρχαίων σφραγισμάτων της Θάσου από τον Garlan 1999 έλαβε υπόψη της το σύνολο των προσπελάσιμων ως τότε ενσφράγιτων λαβών, συμπεριλαμβανομένου και του πλουσιότατου και καλά καταγεγραμμένου υλικού της Μαύρης Θάλασσας, ιδιαίτερα αυτού από την πρώην Σοβιετική Ένωση, που είχε αρχικά οργανώσει ο Pridik, μελέτησε στη συνέχεια και συνέχισε ο Grakov και ο Vinogradov.

48. Πολύ πιο σπάνια το σύμβολο αναφέρεται και στα δύο ονόματα. Μερικοί από τους κατασκευαστές ανήκαν σε επιφανείς οικογένειες του νησιού και μέλη τους κατέλαβαν τα ύπατα αξιώματα, όπως αυτό του θεωρού. Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση του Αρισταγόρα I και του γιου του Δημάλκη I, που είχαν τα εργαστήριά τους στο Καλό Νερό, με κύρια δραστηριότητα κατά την περίοδο μεταξύ του 330-320 π.Χ., Garlan, *ό.π.* (σημ. 21) 78 με σημ. 41. Το ίδιο εργαστήριο χρησιμοποιήθηκε από τον Λεώφαντο, τον πρεσβύτερο αδελφό του Αρισταγόρα, που υπήρξε θεωρός οκτώ χρόνια πριν από τον Αρισταγόρα I. Τα 1.044 παλαιά σφραγίσματα από το Καλό Νερό κατανέμονται στον Λεώφαντο 5, στον Αρισταγόρα 504 και στον Δημάλκη 530 και συγχρονίζονται με 2, 17 και 10 επωνύμους αντίστοιχα, η σειρά των οποίων συμπεραίνεται από ευρήματα και σε άλλες θέσεις, Garlan 1986, 221-225 και Garlan 1999, 42-43. Οι οικογένειες αυτές πρέπει να εκμεταλλεύονταν μεγάλες οινοπαραγωγές εκτάσεις στα ανατολικά του νησιού, όπου βρισκόταν και το εργαστήριό τους.

49. Garlan 1988, 18-21. Τα χαρακτηριστικά των νεότερων σφραγισμάτων αναλύονται και στο Garlan 2004/2005, 271, όπου η τομή μεταξύ αρχαίων και νεότερων σφραγισμάτων τοποθετείται το έτος 333 π.Χ.

ρέμεινε το εθνικό και το έμβλημα, αλλά σταθερά πλέον στη σφραγίδα περιλαμβάνεται μόνο ένα κύριο όνομα, που μερικές φορές συνοδεύεται από σύντμηση ονόματος ή μονόγραμμα, αντί του πατρωνυμικού. Για μεγάλο χρονικό διάστημα το κύριο όνομα της σειράς αυτής των σφραγισμάτων ταυτιζόταν από την έρευνα με τον κατασκευαστή, ο οποίος, κατά την ίδια άποψη, χρονολογούσε την παραγωγή του με περιοδικές αλλαγές του συμβόλου, που μπορούσε να φτάσει και τις τριάντα⁵⁰.

Την παραπάνω άποψη μετέβαλε η ανασκαφική έρευνα το 1977 του Y. Garlan στον πρώτο αποθέτη κεραμικού εργαστηρίου κατασκευής αμφορέων στη θέση Κούκος της Θάσου, η χρονική διάρκεια του οποίου καλύπτει μια χρονική περίοδο εξήντα (60) περίπου χρόνων, από το 330 π.Χ. περί-

που ως περίπου το 270 π.Χ.⁵¹. Η απομόνωση μεταξύ των χιλίων περίπου ενσφράγιστων λαβών πενήντα διαφορετικών ονομάτων, μερικά από τα οποία αντιπροσωπεύονται με δεκάδες παραδείγματα με το ίδιο για κάθε όνομα σύμβολο, οδήγησε στην αποσυσχέτιση του ονόματος από αυτό του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου, αφού κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε την σχεδόν ετήσια αλλαγή ιδιοκτησίας του εργαστηρίου⁵². Τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, οδήγησαν στην ταύτιση του κύριου ονόματος με αυτό του ετήσιου άρχοντα, ο οποίος σε άλλα εργαστήρια της ίδιας περιόδου συνοδεύεται από διαφορετικά σύμβολα. Τα σύμβολα αυτά, και με σειρά πρόσθετων επιχειρημάτων, συνδέθηκαν με τον κατασκευαστή, το όνομα του οποίου κατά την περίοδο των νεότερων σφραγισμάτων περιπίπτει σε ανωνυμία⁵³.

50. Η παράθεση της βιβλιογραφίας με την ταύτιση του κυρίου ονόματος των νεότερων σφραγισμάτων με τον κατασκευαστή του εργαστηρίου στον Garlan 1979, 252 με σημ. 24-27. Πρβλ. και Garlan, ό.π. (σημ. 21), 77. Η Grace, στο: V. R. Grace – M. Savvatiou-Pétropoulakou, *Les timbres amphoriques grecs*, στο: P. Bruneau, et al., *L'ilot de la Maison des Comédiens, Exploration archéologique de Délos XXVII* (Paris 1970) 355, σε συνέχεια όλων των προηγούμενων δημοσιεύσεων της υποστηρίζει: «Probably what we have beside the ethnic in all Thasian stamps of the later 4th century and later is the name of the fabricant with his device for the particular issue». Η ίδια όμως, αλλά χωρίς περαιτέρω εξήγηση στο Grace, ό.π. (σημ. 4) σχόλια στις εικόνες αρ. 34-35, φαίνεται να μεταβάλλει άποψη και αναφερόμενη στο όνομα που συνοδεύει τις εικόνες των δύο σφραγισμάτων της νεότερης γενιάς τον χαρακτηρίζει «controller of the production».

51. Η ανασκαφική έρευνα του κεραμικού εργαστηρίου στον Κούκο, στη ακτή Αστρίς, στα νότια του νησιού, ανατολικά του ακρωτηρίου Σαλονικιός της Θάσου, υπήρξε η πρώτη του είδους της σε ελληνικό χώρο. Αναλυτική δημοσίευση των αποτελεσμάτων σ' αυτό έγινε από τον Garlan 1979, 213-268. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τρεις αντιπροσωπευτικές τομές, που όμως δεν εξαντλούν ανασκαφικά τον αποθέτη. Πρέπει να θεωρηθεί στατιστικά βέβαιο πως ένας, μικρός ίσως, αριθμός τύπων σφραγισμάτων διέφυγε τον εντοπισμό. Η ανασκαφή στον Κούκο αποτέλεσε την πρώτη συστηματική έρευνα κεραμικού εργαστηρίου κατασκευής ενσφράγιστων λαβών, ενώ ως τότε ήταν γνωστά από τυχαία μόνο ευρήματα τρία εργαστήρια: στη Χερσόνησο, στη Διοσκουριάδα και στη Ρόδο, στη θέση Βιλλανόβα (σημερινό Παραδείσι), Α. Maiuri, *Una fabbrica di anfore rodie*, *ASAtene* 4-5, 1921-1922, [1924], 249-267 και Ι. Παπαχριστοδούλου, *Οι ροδιακοί δήμοι. Ιστορική επισκόπηση – Η Ιαλυσία* (Αθήνα 1989) 105-197. Έκτοτε πραγματοποιήθηκαν συστηματικές έρευνες στην ανατολική Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα, Garlan 2000, 34-37. Ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, εκτός της Θάσου, ερευνήθηκαν κεραμικά εργαστήρια αμφορέων στη Σαμοθράκη (Δ. Μάτσας – Χρ. Καραδήμα – Μ. Κουτσουμανής *Αρχαιολογικές εργασίες Σαμοθράκης*, 1989, AEMΘ 3, 1989 [Θεσσαλονίκη 1992] 608-611 και Χρ. Καραδήμα, *Εργαστήριο παραγωγής αμφορέων στη Σαμοθράκη*, *ΕλλΚερΓ'*, 1994, 355-362), στη Μένδη (Y. Garlan, *Η προέλευση της «ομάδας Παρμενίσκου» από τη Μένδη*, AEMΘ 18, 2004 [Θεσσαλονίκη 2006] 141-148), στην Πεπάρηθο και Ίκο (A. Doulgéri-Intzessiloglou – Y. Garlan, *Vin et amphores de Péparéthos et d'Ikos*, *BCH* 114, 1990, 361-389), στη Χίο (A. Tsaravopoulos, *The City of Chios. A Contribution to the Topography of the City from the Results of Rescue Excavations*, *Horos* IV, 1986, 136-141), στην Κω (X. Κάντζια, *Ένα κεραμεικό εργαστήριο αμφορέων του 4ου αιώνα π.Χ. στην Κω*, *ΕλλΚερΓ'*, 1994, 323-354), στη Ρόδο (I. Ζερβουδάκη, *ΑΔελτ* 33, 1978, Χρον. Β2 400-401), στην Πάρο και στη Νάξο (J.-Y. Empereur. – M. Picon, *Des ateliers d'amphores à Paros et à Naxos*, *BCH* 110, 1986, 495-511 και 647-653), στη Λευκάδα (I. Ανδρέου, *Ελληνιστική κεραμεική Λευκάδος*, *ΕλλΚερΒ'*, 1990, 54-57), στην Κέρκυρα (K. Preka-Alexandri, *A Ceramic Workshop in Figareto, Corfu*, στο: F. Blondé – J. Y. Perrault (επιμ.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec*, *BCH, Suppl. XXII* [Paris 1992] 41-52), στην Κρήτη (A. Marangou-Lerat, *Le vin et les amphores de Crète: de l'époque classique à l'époque impériale*, *Ét. Crét.* 30 [Athènes-Paris] 1995), ενώ άλλες θέσεις, που έχουν επισημανθεί, δεν έχουν ακόμα διερευνηθεί.

52. Garlan 1979, 252.

53. Η απουσία του ονόματος του κατασκευαστή στα νεότερα σφραγίσματα δεν επιτρέπει τον άμεσο συγχρονισμό

Το σύνολο των χαρακτηριστικών του σφραγίσματος του αμφορέα το εντάσσει στην κατηγορία των «νεότερων» σφραγισμάτων, η σχετική χρονολόγηση και η εργαστηριακή προέλευση του οποίου μπορεί στενότερα να τοποθετηθεί.

Το αγγείο φέρει μία σφραγίδα αποτυπωμένη στο ψηλότερο τμήμα, κοντά στην καμπύλη του ώμου της λαβής σύμφωνα με τον κανόνα αποτύπωσης των σφραγισμάτων στους αμφορείς της νεότερης γενιάς, στους οποίους υπήρχε ένα σφράγισμα στον ώμο της λαβής τους, αποτυπωμένο είτε στο ψηλότερο σημείο της λαβής, κοντά στο λαιμό, είτε στην περιοχή καμπύλωσης της λαβής για να συνδεθεί με το λαιμό, που είναι και η συνηθέστερη θέση τοποθέτησής τους⁵⁴. Η κατάσταση διατήρησης είναι κακή και οφείλεται σε παραμόρφωση που επήλθε από σύρσιμο αντικειμένου στην επιφάνειά της. Η ενέργεια αυτή επέφερε καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους της έξεργης επιφάνειας των γραμμάτων και του συμβόλου, έτσι ώστε η ανάγνωσή τους γίνεται δυνατή μόνο ύστερα από εξαντλητική ανάλυση των επιμέρους στοιχείων. Αν και οι τρεις γωνίες του ορθογώνιου σφραγίσματος έχουν παραμορφωθεί, διατηρούνται, όμως, αρκετά στοιχεία από την τέταρτη, το μέσο της μιας πλευράς και ανεπαίσθητο έξαρμα του κέντρου του επάνω ορίου του, ώστε να έχουμε με βεβαιότητα τις αποτυπωμένες διαστάσεις του, ύψος 0,028 και πλάτος 0,031 μ.⁵⁵ Το εθνικό Θ]ΑΣΙΩ]Ν →▲ με

Εικ. 2. Σφράγισμα του αμφορέα της Εικ. 1 (Φωτ.: I. Μ. Ακαμάτης)

σχετική ευκολία αναγνωρίζεται στην πάνω πλευρά από τις λεπτομέρειες των σωζόμενων γραμμάτων. Κάτω αποτυπώνεται το πρώτο μέρος του ονόματος ΜΕΓΑΚ[ΛΕΙ]/ΔΗΣ →▲↑◀ στην ονομαστική (Εικ. 2). Ευδιάκριτα παραμένουν τα δύο πρώτα γράμματα, ιδιαίτερα το πρώτο. Με σχετική βεβαιότητα διαβάζονται τα τρία επόμενα, καθώς και τα τρία τελευταία που είχαν χαραχθεί στη στενή, δεξιά πλευρά. Το σύμβολο μεταξύ των επιγραφών αναγνωρίζεται με δυσκολία. Δεξιά διακρίνεται ο λαιμός και οι λαβές ενός αγγείου, από τις οποίες αυτή προς την πλευρά του ονόματος είναι παραμορφωμένη. Σε συνέχεια φαίνεται να έχει αποτυπωθεί ο ώμος και το γωνιώδες σώμα του, που απολήγει σε μακρύ έμβολο⁵⁶.

Η ταύτιση του συμβόλου με ένα οξυπύθμενο αμφορέα →► επιβεβαιώνεται πέρα από κάθε αμφιβολία από δύο άλλες ενσφράγιστες λαβές από

κάθε κατασκευαστή με σειρά επωνύμων, που θα έδινε ακριβέστερα, μεταξύ άλλων, και τη διάρκεια ζωής των εργαστηρίων, Garlan 1986, 270.

54. Bon – Bon 1957, 26. Garlan 1988, 15.

55. Σπανιότατα οι θασιακοί αμφορείς αντί των ταινιωτών φέρουν στριφτές λαβές. Σπάνιες είναι και οι περιπτώσεις στις οποίες τα σφραγίσματα είναι εγγλυφικά. Τα παραδείγματα από την Πέλλα των κατηγοριών αυτών είναι ελάχιστα. Μερικές φορές γύρω από την επιφάνεια αποτύπωσης του σφραγίσματος αναγνωρίζονται δακτυλικά αποτυπώματα, που συνήθως διατηρούνται αποσπασματικά. Καλύτερη είναι η διατήρηση της εκτύπωσης του δακτύλου στο σημείο συνένωσης της λαβής με τον ώμο του αμφορέα, όπου για την καλύτερη επικόλληση της λαβής η πίεση του δακτύλου στην επιφάνεια του αγγείου είναι μεγαλύτερη. Οι θασιακοί αμφορείς φέρουν σφράγισμα μόνο στη μία λαβή. Η τοποθέτηση σφραγισμάτων και στις δύο λαβές είναι γενικά σπάνια, όπως σπάνια απαντούνται σφραγίσματα στον λαιμό και στο κάτω μέρος της λαβής. Κανένα δείγμα αυτών των κατηγοριών δεν έχει ακόμα εντοπιστεί στο σώμα των ενσφράγιστων λαβών της Πέλλας. Μερικές φορές όμως παρατηρείται διόρθωση των σφραγιστικών επιφανειών, στις οποίες μπορεί να υπάρξουν σπασίματα ή και απολεπίσματα. Η σφραγιστική επιφάνεια μπορεί να γλιστρήσει, να κολλήσει στη σφραγίδα ή και να αποτυπωθεί δύο φορές. Ανάλογες τεχνικές παρατηρήσεις με βάση χιλιάδες σφραγίσματα, που βρέθηκαν στη Θάσο, έχει κάνει ο M. Debidour, Le timbrage des amphores à Thasos. Remarques techniques, στο: Θάσος. Πρώτες ύλες και τεχνολογία από τους προϊστορικούς χρόνους ως σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λιμενάρια Θάσου 26-29/9/1995 (Αθήνα 1999) 307-320, όπου δίνονται και τα σχετικά παραδείγματα.

56. Η ανασύσταση της ακολουθίας των κινήσεων που συνδέονται με την κατασκευή της σφραγίδας, ειδικότερα γι' αυτές της παλιότερης περιόδου, που είναι πιο σύνθετες, μπορεί να επιτευχθεί χάρη στην ορθή περιγραφή του προσανατολισμού των εμβλημάτων και των συνοδευτικών επιγραφών, Garlan 1999, 293-305.

Εικ. 3. Σφράγισμα οξυπύθμενου αμφορέα. Πέλλα, Αγορά (Φωτ.: Ι. Μ. Ακαμάτης)

Εικ. 4. Σφράγισμα οξυπύθμενου αμφορέα. Πέλλα, Αγορά (Φωτ.: Ι. Μ. Ακαμάτης)

την Πέλλα, αρ. ευρ. 83.230 (Εικ. 3) και 83.369 (Εικ. 4)⁵⁷. Το σύνολο των εικονογραφικών λεπτομερειών των τριών αυτών σφραγισμάτων και οι διαστάσεις τους ταυτίζονται, έτσι ώστε μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε την αποτύπωσή τους με την ίδια σφραγίδα⁵⁸. Ακόμα, επισημαίνεται η μεγάλη ομοιότητα, ίσως και σχεδόν ταυτότητα του ύψους των τριών λαβών, της κλίσης τους, αλλά και της ταυτόσημης διατομής τους, που μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για τρία αγγεία του ίδιου πιθανότατα τύπου. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως και τα τρία σφραγίσματα έχουν αποτυπωθεί κατά την αυτή φορά και με παρόμοια δύναμη πάνω στην μαλακή επιφάνεια του πηλού, όπως δείχνει το μεγαλύτερο βάθος προς την εξωτερική μεριά της λαβής, αλλά και ο τρόπος απομάκρυνσης της σφραγίδας από τη λαβή, έτσι ώστε στην αριστερή του άκρη το σφράγισμα να σχηματίζει χαρακτηριστική κοιλότητα. Τα στοιχεία αυτά δίνουν την εντύπωση πως και τα τρία αποτυπώθηκαν από το ίδιο χέρι, που μπορεί να ταυτίζεται και με τον δημιουργό των αγγείων. Δύο ακόμα τεχνικές λεπτομέρειες των λαβών βοηθούν ουσιαστικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Η πρώτη σχετίζεται στη διαμόρφωση της εσωτερικής πλευράς των λαβών, κατά μήκος των οποίων σύρονται κάθετα, αλλά αποχωρισμένα τα δύο δάχτυλα, από τα οποία ο δείκτης πιέζεται περισσότερο. Η δεύτερη σχετίζεται με τον τρόπο εξομάλυνσης της εσωτερικής πλευράς των λαβών

μετά τη συγκόλλησή τους στον ώμο του αγγείου. Ο κεραμέας στην περίπτωση αυτή έσυρε με δύναμη το δάκτυλό του μεταξύ λαβής και ώμου, αλλά μόνο κατά το ήμισυ του πλάτους της. Κατά την εκκίνηση, μάλιστα, χρησιμοποίησε την πλατιά πλευρά του δακτύλου, αλλά περάτωσε την ενέργεια αυτή με τη στενή πλευρά του. Τέλος, ενισχυτικό της ταυτότητας του κεραμέα που έπλασε το αγγείο στον τροχό και του προσώπου που αποτύπωσε τις σφραγίδες είναι το γεγονός της τοποθέτησής τους για την ορθή ανάγνωση στην αριστερή λαβή των τριών αγγείων, πράγμα που δεν συμβαίνει με άλλες ενσφραγιστες λαβές του ΜΕΓΑΚΛΕΙΔΗ με διαφορετικά σύμβολα. Η επισήμανση αυτή, σε συνδυασμό με τον τρόπο πίεσης της σφραγίδας στην επιφάνεια των λαβών των τριών αγγείων, με πιθανότητα ταυτίζουν το πρόσωπο αυτό με έναν αριστερόχειρα.

Οι ενσφραγιστες λαβές από την Αγορά της Πέλλας και το γέμισμα των δρόμων της πόλης με το όνομα του επωνύμου Μεγακλειδή ανέρχονται σε είκοσι. Καμία από αυτές δεν αποτυπώνει το μηνοειδές σίγμα. Πάντοτε το εθνικό επιγράφεται στην πάνω σειρά και τα τρία τελευταία γράμματα του ονόματος του επωνύμου χαράσσονται στη δεξιά, στενή πλευρά. Οι παρατηρήσεις αυτές ενισχύουν την άποψη της εξάρτησης του σφραγιδογλύφου από τον επώνυμο και όχι από τον κατασκευαστή. Ανάμεσα στα σύμβολα των λαβών του Μεγακλειδή από την Πέλλα απεικονίζονται από τρεις φορές οξυπύθμενος αμ-

57. Η πρώτη, αρ. ευρ. 83.0230, βρέθηκε την 16η Ιουνίου 1983 στο γέμισμα του δρόμου στα νότια της νότιας στοάς της αγοράς, δυτικά της πύλης, και η δεύτερη, αρ. ευρ. 83.0369, βρέθηκε την 5η Αυγούστου 1983 στο γέμισμα του πηγαδιού του χώρου 18 της ανατολικής στοάς.

58. Εκτός από τις διαστάσεις των σφραγίδων μερικές λεπτομέρειες των γραμμάτων δείχνουν και τις ιδιαιτερότητες του σφραγιδογλύφου. Ιδιόμορφη είναι η χάραξη του Μ, του πρώτου γράμματος του ονόματος, που διακρίνεται από τις άνισες σε ύψος και κλίση γωνίες του. Χαρακτηριστικές είναι και οι μικρές αποκλίσεις από την οριζόντια των κεραίων του Ε, του Γ και του Ω. Στις ιδιαιτερότητες του χαρακτήρα μπορεί να προστεθεί και το υπερφορικό Η.

φορέας, βούκρανο και βότρυς, από δύο φορές καρκίνος, κάρθαρος, πυρσός και βωμός, από μία φορά πίθος, αρπάγη και ερμαϊκή στήλη⁵⁹.

Ο καθορισμός του εργαστηρίου κατασκευής των θασιακών αμφορέων μπορεί να βεβαιωθεί από το σύμβολο της σφραγίδας, που αντιπροσωπεύει τον εργαστηριάρχη. Η σφραγίδα του υπό εξέταση αμφορέα, από όσο γνωρίζω, δεν περιλαμβάνεται στα δημοσιευμένα παραδείγματα και επομένως δεν μπορεί να γίνει προς το παρόν καμία αναφορά στη θέση που ήταν εγκαταστημένο το εργαστήριο παραγωγής του στη Θάσο.

Οι πρώτες χρονολογικές ταξινομήσεις των ενσφράγιστων θασίτιων λαβών της V. Grace συστηματοποιήθηκαν από τον Y. Vinogradov το 1972⁶⁰. Η ακριβέστερη χρονολόγηση έγινε εφικτή χάρη στη μελέτη και τη δημοσίευση των ανασκαμμένων αποθετών εργαστηρίων κεραμικών αμφορέων στον Κούκο, που έδωσε περί τα 995 σφραγίσματα⁶¹, στον Μώλο, που απέδωσε περί τις 3500 ενσφράγιστες λαβές⁶², στη Βαμβούρη Αμμουδιά⁶³, στο Καλό Νερό⁶⁴, στο Κεραμίδι⁶⁵, στην

Κουνοφιά⁶⁶, και στο Χιόνι⁶⁷, καθώς και άλλα ανεξερεύνητα ανασκαφικά εργαστήρια στα Λιμενάρια, στο Κεραμίδι, στον Αγ. Τρύφωνα, στη Σκάλα Μαριών, στον Αγ. Γεώργιο, στη θέση Δούκα Αμπέλι, στην Μπαλαμπακιά, στον Αερμόλα, στον Σωτήρα και στην Αγ. Ειρήνη, που έχουν δώσει σειρά ευρημάτων μόνο από επιφανειακές έρευνες⁶⁸. Τα αποτελέσματα από το υλικό αυτό έχουν διασταυρωθεί με καλά στρωματογραφημένα σύνολα του αποθέτη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, του γεμίματος του πηγαδιού στο οικοπέδο Βαλμά, βόρεια της διόδου των Θεωρών⁶⁹, τα ευρήματα της πύλης του Σιληνού και της πύλης του Διός⁷⁰, του Ερμού⁷¹ κ.α. Η δημιουργία κλειστών ομάδων στηρίχτηκε σε επαναχαράξεις σφραγίδων για τη βέβαιη σειρά μερικών επωνύμων, στην ταξινόμηση σε στυλιστικές ομάδες με βάση τις ιδιαιτερότητες χαρακτών, στη συνεκτίμηση παλαιογραφικών στοιχείων, στη συσχέτιση παρουσίας ή και απουσίας επωνύμων σε περίπου σύγχρονους αποθέτες και τέλος στην συνεξέταση των ευρημάτων με καλά χρονολογημένα σύνολα έξω από το

59. Ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας του τύπου Ia επί Μεγακλειίδα με σύμβολο σχηματοποιημένο βουκράνιο έχει βρεθεί στο εσωτερικό του μακεδονικού τάφου στον Φοίνικα Θεσσαλονίκης, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 91 (Αθήνα 2005) 65, με εικόνα (Αρχ. Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 17317). Δεν δίνονται λεπτομέρειες του σφραγίσματος και επομένως παρατηρήσεις για τη σφραγίδα δεν μπορούν να γίνουν.

60. Виноградов, ό.π. (σημ. 22) 3-63. Ο Ρώσος ερευνητής εκμεταλλεύτηκε το τεράστιο υλικό και το χειρόγραφο του B. N. Grakov για το Corpus IOSPE III (1956), που περιλάμβανε το σύνολο των ενσφράγιστων λαβών από τη Μαύρη Θάλασσα.

61. Garlan 1979, 213-256 και Garlan 1986, 203-220

62. Garlan 1979, 254-258 και Garlan 2004/2005, 272-293.

63. Garlan 1979, 256-265 και Garlan 1986, 203-220 και πίν. σ. 244-247.

64. Garlan 1986, 221-225. Για το ίδιο εργαστήριο βλ. και Garlan 1999, 42-43.

65. Garlan 1986, 225-229.

66. Y. Garlan, Nouvelles remarques sur la chronologie des timbres amphoriques thasiens, JSav, 1993, 157-170.

67. Y. Garlan – Ch. Karadima-Matsa, BCH 120, 1996, 889-890. Επίσης Garlan 1999, 43-44. Αναλυτική δημοσίευση για το εργαστήριο στο Χιόνι βλ. στον Garlan 2004/2005, 294-308.

68. Για τις περισυλλογές από επιφανειακές έρευνες βλ. Garlan 2004/2005, 309-314.

69. Y. Garlan, Le comblement d'un puits public à Thasos, 2. Les timbres céramiques, BCH 113 1989, 477-480 και F. Blondé – A. Muller – D. Mulliez, Le comblement d'un puits public à Thasos. 5. Le matériel amphorique, BCH 115, 1991, 213-242. Για τη μελέτη του συνόλου του υλικού από το πηγάδι προβλ. F. Blondé, F. et. al., Le comblement d'un puits public à Thasos, BCH 113, 1989, 467-549.

70. Για την πύλη του Σιληνού, Ch. Picard, Les Murailles. Premier fascicule: Les portes sculptées à images divines, Études Thasiennes VIII (Paris 1962) 85-111 και για την πύλη του Διός, Picard, αυτ. 149-176. Για την έρευνα στο τετράγωνο της πύλης του Σιληνού, βλ. Y. Grandjean, Recherches sur l'habitat thasien, Études Thasiennes XII (Paris 1988) 243-250. Ο Y. Grandjean, Contribution à l'établissement d'une typologie des amphores thasiens. Le matériel amphorique du quartier de la porte du Silène, BCH 116, 1992, 541-584 προέβη στη δημοσίευση των αμφορέων από την ανασκαφή της συνοικίας της πύλης του Σιληνού, όπου του δόθηκε η ευκαιρία του εμπλουτισμού της τυπολογίας των θασιακών αμφορέων με ένα νέο σχήμα, που δημιουργήθηκε κατά την αρχαϊκή εποχή, σίγουρα πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., για το οποίο βλ. Grandjean 1992, αυτ. 581-584.

71. Y. Garlan, Contribution à une étude stratigraphique de l'enceinte thasienne, BCH 90, 1966, 586-652.

νησί, ιδιαίτερα αυτά που σχετίζονται με την ίδρυση της Αλεξάνδρειας (332 π.Χ.), της Δημητριάδος (294 π.Χ.), τα ευρήματα στο οχυρό στην Κορώνη (365-361 π.Χ. ή λίγο νωρίτερα), τα κεραμικά και νομισματικά σύνολα που συνδέονται με το γέμισμα της φάσης III της Πνύκας⁷² κ.ά.

Η κατανομή των «παλαιών» και «νεότερων» σφραγισμάτων για μεγάλο χρονικό διάστημα στηριζόταν στη σύνδεση με την κατάληψη της νήσου από τους Μακεδόνες, την οποία παλιότερα τοποθετούσαν περί το 340 π.Χ., αν και οι χρονολογήσεις των αρχικών ομάδων επωνύμων που συντάξε ο Debidour για τα νεότερα σφραγίσματα στηριζόμενος και στο παραπάνω επιχείρημα, αποδείχθηκαν υψηλές⁷³. Το σύνολο της έρευνας σήμερα δέχεται την τομή κατά δέκα περίπου χρόνια χαμηλότερα από την πρόταση της Grace⁷⁴, ενώ ο Avram πιο πρόσφατα πρότεινε το όριο λίγο χαμηλότερα, μεταξύ του 330 π.Χ. και 326 π.Χ.⁷⁵ Η μακρόχρονη αυτή διαδικασία έδωσε τη δυνατότητα της απόλυτης χρονολόγησης με απόκλιση 10-20 χρόνια αρχικά και για

μερικές ομάδες, ανάμεσα στις οποίες υπάγονται και οι δύο αμφορείς της Πέλλας, στενότερα. Τελικά, σήμερα για τους επωνύμους από το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. ως και λίγο μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. επιχειρείται η ετήσια ταξινόμησή τους.

Ο Debidour στη χρονολογική κατάταξη των επωνύμων το 1979 τοποθέτησε το αξίωμα του Μεγακλείδη στο γ' τρίτο του 4ου αι. π.Χ. και αυτό του Αριστείδη γύρω στο 300. Η τομή όμως μεταξύ των παλαιών και νεότερων σφραγισμάτων, περί το 340 π.Χ. ή και λίγο παλιότερα, όπως έπραξε ο Debidour, θεωρείται σήμερα γενικά από την έρευνα υψηλή κατά δέκα έως και δέκα πέντε χρόνια. Με βάση τα νεότερα στοιχεία το αξίωμα του επωνύμου από το πηγάδι της αγοράς της Πέλλας τοποθετείται από τον Garlan στην Ομάδα VII, μαζί με άλλους έξι επωνύμους που κάνουν χρήση ακόμα του γωνιώδους Σ, αλλά ανήκουν στις αρχές των νεότερων σφραγισμάτων, που απαντούνται στο εργαστήριο της Κουνοφιάς, τα αξιώματα των οποίων τοποθετεί μεταξύ του 294 και του 288 π.Χ.⁷⁶. Πιο

72. D. G. Romano, *The Panathenaic Stadium and the Theater of Lykourgos: A Re-examination of the Facilities on the Pnyx Hill*, AJA 89, 1985, 441-454. S. Rotroff – J. Camp, *The Date of the Third Period of the Pnyx*, Hesperia 65, 1996, 263-294.

73. Η κατάταξη των ομάδων των επωνύμων πραγματοποιήθηκε από τον Debidour, ό.π. (σημ. 43) 269-314, όπου επισυνάπτεται κατά προσέγγιση και χρονολογικός κατάλογος των γνωστών ως τότε ονομάτων. Η μέθοδος για την ομαδοποίηση των επωνύμων και τη χρονολογική τους κατάταξη σε σύνολα μεταξύ του 340 και του 250 π.Χ. αναλύεται στο Debidour, *αυτ.* 311-329. Ο ερευνητής χρησιμοποίησε τη στρωματογραφία των ενσφραγιστων λαβών και των συνευρημάτων τους, συνεξέτασε τα ευρήματα σε καλά χρονολογημένες από ιστορικά γεγονότα θέσεις, προέβη σε προσωπογραφικές συγκρίσεις, ταξινόμησε τους ομώνυμους, συνέταξε όμοιες στυλιστικές ομάδες, ανέλυσε τα ευρήματα που σχετίζονται με την εμφάνιση του μηνοειδούς Σ, προέβη σε παρατηρήσεις που σχετίζονται με αλλαγές στη σφραγίδα, συνεκτίμησε τα σφραγίσματα με παράλληλη αναφορά στην τυπολογική τους εξέλιξη και προέβη σε μελέτη των συμβόλων στα διάφορα εργαστήρια. Οι βασικές αρχές της μελέτης αυτής στηρίχτηκαν στους κανόνες που αρχικά όρισε ο Β. -И. Граков, *Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов* (Москва 1929) 102 κ.ε. και εφάρμοσε για τους ενσφραγιστους θασίτικους αμφορείς ο Βινογράδωφ, ό.π. (σημ. 22) 6-16. Οι μελετητές αυτοί είχαν καθορίσει επτά μεθόδους χρονολόγησης των αμφορέων: τη στρωματογραφική, τη μορφολογική, την παλαιογραφική, τη γραμματική, τη νομισματική, τη μέθοδο συγχρονισμού και την ιστορική. Πρβλ. και J.-B. Brashinsky, *Research in Progress – Discussion. The Progress of Greek Ceramic Epigraphy in the USSR*, Eirene 11, 1973, 126. Η επίδραση του Grakov στην ανάπτυξη της κεραμικής επιγραφικής στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στις άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης υπήρξε καθοριστική, όπως επιβεβαιώνεται από την ανάλυση των D. B. Shelon και Ju. G. Vinogradov στο άρθρο τους: B. N. Grakov et le développement de l'épigraphie antique en URSS (στα ρωσικά), που δημοσιεύτηκε στο B. N. Grakov, *L'âge de fer ancien* (1977) 205-213.

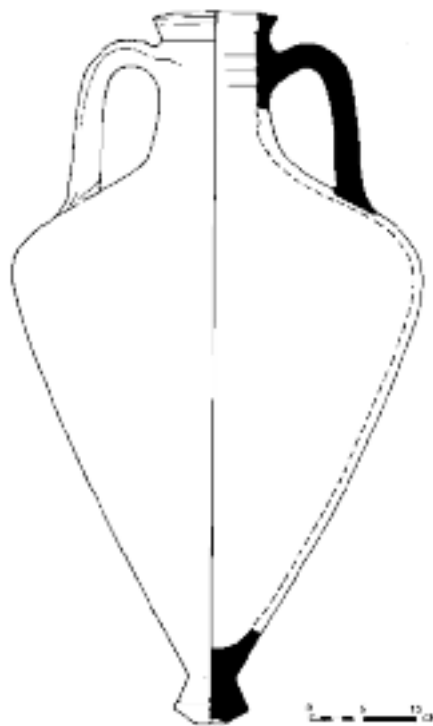
74. Y. Garlan, *L'interprétation du timbrage amphorique grec*, RA 1990, 481.

75. Avram 1996, 24 με ανάλυση των επιχειρημάτων στις σελ. 24-32.

76. Garlan 2004/2005, 317-318 και πίν. στη σ. 325. Επειδή, όμως, δύο από τα οκτώ παραδείγματα με το όνομα του επωνύμου αναφέρεται πως βρέθηκαν κάτω από την είσοδο της πύλης του Διός, η κατασκευή της οποίας, σύμφωνα με τους Y. Grandjean – T. Kozelj – F. Salviat, *La porte de Zeus à Thasos*, BCH 128/129, 2004/2005, 175-268, τοποθετείται περί το 300 π.Χ., εκφράζει τον ενδοιασμό της τοποθέτησής του και λίγο ψηλότερα. Πρέπει να σημειωθεί πως ο M. Debidour, *Les timbres amphoriques thasiens de type récent, thèse d'habilitation*, (Ph.D. diss. Université Lumière-Lyon II, 1999) 249-250, τοποθετεί τις εργασίες διευθέτησης στην πύλη του Διός γύρω στο 295 π.Χ. Πρβλ. και Grandjean – Kozelj – Salviat, *αυτ.* 259 σημ. 124.

Εικ. 5. Οξυπύθμενος αμφορέας του Ευαγόρη επί Ηροφώντος. Πέλλα, Αγορά (Φωτ.: Ε. Στεφανίδης)

Σχ. 2. Ο αμφορέας της Εικ. 5 (Σχ.: Ζ. αλ Σααγιαχ)

συγκεκριμένα όμως ο Ανγραμ τοποθετεί το αξίωμα του Μεγακλείδη το 286 π.Χ. και αυτό του Αριστείδη το 284 π.Χ.⁷⁷.

Οι παλιότερες πιστοποιημένες εισαγωγές στην Πέλλα ανάγονται στις αρχές του 4ου αι., μεταξύ του 395 και του 385 π.Χ.⁷⁸. Ένας ακέραιος αμφορέας επί Ηροφώντος κατασκευάστηκε στο εργαστήριο του Ευαγόρη και χρονικά τοποθετείται την επόμενη δεκαετία (Εικ. 5, Σχ. 2)⁷⁹, ενώ μια ενσφράγιστη λαβή του εργαστηριάρχη Φιλωνί(δη) χρονολογείται από τον επώνυμο Μύισκο, που υπάγεται στην ομάδα Ε1, μεταξύ του 365-360 π.Χ.⁸⁰. Ένα ακόμα σφράγισμα που

ανήκει σε αμφορέα του εργαστηριάρχη Τιμαρχί(δα), εντάσσεται στην ομάδα F1 και χρονολογείται από τον επώνυμο Φιλοκρά(τη) μεταξύ του 360-350 π.Χ.⁸¹ Οι εισαγωγές από τη Θάσο αυξάνονται ταχύτατα από την ανάληψη της εξουσίας από τον Κάσσανδρο, συνεχίζουν την ανοδική τους πορεία κατά την πρώτη δεκαετία του 3ου αι. π.Χ., μειώνονται κατά την ταραγμένη δεύτερη δεκαετία και, αν εξαιρεθεί ένα μικρό σχετικά χρονικό διάστημα κατά τα πρώιμα χρόνια της βασιλείας του Αντιγόνου Γονατά, βαίνουν σταδιακά ελαττούμενες κατά τις επόμενες δεκαετίες του ίδιου αιώνα.

77. Ανγραμ 1996, πίν. στις σσ. 54 και 59.

78. Ενσφράγιστη λαβή αρ. ευρ. 85.9: ΛΕΩΓ()/ΘΑΣΙ()/ΚΛΕΑ, της Ομάδας Β (395-385 π.Χ.), Garlan 1999, 128 αρ. 166.

79. Αμφορέας αρ. ευρ. 87.566: ΘΑΣΙΩΝ/ΗΡΟΦΩΝ ΕΥ/ΑΓΟΡΗΣ, της ομάδας C (δεκαετία του 370), Garlan 1999, 166 αρ. 362. Μερικά ακόμα παλαιά σφραγίσματα παραμένουν αταξινόμητα.

80. Αδημοσίευτη: ΦΙΛΩΝΙ/ΘΑΣΙΟ/ΜΥΙΣΚΟ με σύμβολο περιφρακτικό. Για τη χρονολόγηση της ομάδας Ε1, Garlan 1999, 182. Η σφραγίδα της Πέλλας δεν είναι γνωστή από άλλου και δεν περιλαμβάνεται στο Corpus των παλαιών σφραγισμάτων. Ένα σφράγισμα του Φιλωνί(δα) επί Μύισκου με σύμβολο πύραυνο (;) περιλαμβάνεται σε σώμα των παλαιών σφραγισμάτων της Θάσου, Garlan 1999, 196 αρ. 501.

81. Αδημοσίευτη: ΘΑΣΙΩΝ/ΦΙΛΟΚΡΑ(ΤΗΣ)/ΤΙΜΑΡΧΙ(ΔΑΣ) με σύμβολο σπάθη. Για τη σφραγίδα αυτή από παραδείγματα εκτός Πέλλας, βλ. Garlan 1999, 328 αρ. 700, και για τη χρονολόγηση της ομάδας F1, στην οποία ανήκει το σφράγισμα της Πέλλας, βλ. Garlan, αυτ. 201.

Αναλυτικότερα, τα δείγματα της πρώτης δεκαετίας των νεότερων σφραγισμάτων (330-320 π.Χ.) είναι ελάχιστα και αντιπροσωπεύουν μόλις το 2,18% των αναγνωρίσιμων ενσφράγιστων λαβών. Οι εισαγωγές κατά την επόμενη δεκαετία παρουσιάζουν ανοδική πορεία που φτάνει το 7,1%, αλλά, όπως είναι αναμενόμενο, σχεδόν το σύνολό τους χρονολογείται μεταξύ του 315 και 310 π.Χ.⁸² Κατά την τελευταία δεκαετία του 4ου αι. π.Χ. οι εισαγωγές αυξάνονται ακόμα περισσότερο, στο 18,34%, αλλά παρατηρείται πραγματική έκρηξη κατά τη δεκαετία 300-290, όταν το ποσοστό τους εκτινάσσεται στο 49,11%, από τις οποίες το 36,09% εισάγεται κατά τη δεύτερη πενταετία. Η πορεία στη συνέχεια είναι συνολικά πτωτική. Παρατηρείται σημαντική μείωση την πενταετία 290-285 π.Χ. στο 5,91% και ακόμα περισσότερο μεταξύ του 285 και 275 π.Χ., που φτάνει το 1,77. Η πορεία αυτή, παρά την επαναδραστηριοποίηση των εισαγωγών μεταξύ του 275 και 270 π.Χ., που φτάνει στο 5,91%, θα συνεχιστεί και την επόμενη εικοσαετία ως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία οι εισαγωγές συρρικνώνονται στο 3,55%. Τέλος, το β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. αντιπροσωπεύεται με το μικρό σχετικά ποσοστό του 7,10%.

Οι πολυπληθείς νομισματικές ενδείξεις του γεμίσματος του πηγαδιού στο οποίο βρέθηκε ο οξύθυμος αμφορέας υποδεικνύουν μια συγκέντρωση στη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών του 3ου αι. π.Χ., πριν από το 281 π.Χ., επιχείρημα που συνεπικουρείται από την παντελή απουσία νομισμάτων του Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.), που είναι πολυπληθή σε όλα τα σχετιζόμενα με την περίοδο ή μετά τη βασιλεία του στρώματα. Απουσιάζουν ακόμα οι λιγότερο πολυπληθείς εκδόσεις του Πύρρου (287-285 και 274-273 π.Χ.). Έτσι, οι νομισματικές ενδείξεις του γεμίσματος έρχονται να ενισχύσουν τα συμπεράσματα των αμφορολόγων για μια χρονολόγηση και του αμφορέα περί το τέλος του 4ου αι. π.Χ. ή και τις αρχές του του 3ου αι. π.Χ., πριν όμως από το 280 π.Χ., πράγμα που ενισχύεται και από τα άλλα συνευρήματα, τα οποία, πρέπει να επισημανθεί, δεν μπορούν να βοηθήσουν αποφασιστικά στη στενότερη χρονολόγησή τους. Τα συντηρητικότερα χαρακτηριστικά του αγγείου σε σχέση με τον αμφορέα επί Αριστέιδη από το ίδιο πηγάδι δεν αποκλείει την τοποθέτησή του στην καμπή του 4ου αι. ή και μέσα στην πρώτη δεκαετία του 3ου π.Χ. αι.

82. Μόνο δύο ενσφράγιστες λαβές μπορούν να χρονολογηθούν μεταξύ του 320 και 315 π.Χ.